

1081 с. 13. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 14121 "О причислении Могилевской епархии ко второму класу и о производстве на содержание епархиального дома по 6000 руб. на год". 6. 02. 1774. – 1081 с. 14. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 14122 "Жалованная грамота на установление Белорусской католической епархии". – 6. 02. 1774. – 1081 с. 15. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17090 "О распоряжениях в Польских областях, занятых росийскими войсками" – 8. 12. 1792. – 965 с. 16. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. – Т. 2. Крестьянский вопрос в царствование императора Николая I. – М., СПб., 1888. – 625 с. 17. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с. 18. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 1978. – 191 с. 19. Фартушняк Ю. Православна церква і розвиток сільського господарства Подільської губернії в XIX ст. / Ю. Фартушняк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 11. – Тернопіль, 2000. – С. 26–29. 20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 435, спр. 78, 34 арк. 21. ЦДІАК України, ф. 2073, оп. 1, спр. 12, 125 арк.

Виталий Левицкий, Богдан Сидяга

ИНКОРПОРАЦИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ К РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ

В статье рассмотрено присоединения Правобережной Украины к Российской империи и его влияние на социальное и экономическое развитие края и развитие церковного землевладения в конце XVIII – начале XIX вв.

Ключевые слова: инкорпорация, секуляризация, имение, товарно-денежные отношения, оброк.

Vitaliy Levytskyi, Bogdan Sydyaga

BY INCORPORATION OF THE RIGHT-BANK UKRAINE RUSSIAN EMPIRE AND ITS IMPACT ON DEVELOPMENT CHURCH LANDS

In the article the question of the accession of Ukraine to the Right Bank of the Russian Empire and its impact on social and economic development of the region and Roswitha zemlevolodeniya church in the late XVIII – early XIX century.

Key words: incorporation, secularization, estate, commodity-money relations, the rent.

УДК 94(470+571): 355

Анатолій Скрипник

ОСОБЛИВОСТІ КВАРТИРУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглянуто основні засади розташування підрозділів збройних сил Російської імперії на теренах південно-західних губерній у першій половині XIX ст. Висвітлено правила і принципи розміщення військових частин різних родів військ та пов'язані із цим проблеми й протиріччя у відносинах із населенням краю. З'ясовано позитивні та негативні впливи російської військової присутності на економічний і соціальний стан й подальший розвиток соціуму регіону.

Ключові слова: армія, квартирування, взаємовідносини, адміністрація, населення.

У ході війн Російської імперії із Туреччиною та поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII – на початку XIX ст., на Правобережній Україні перебувала значна кількість регулярних військ. Одразу ж, на анексованих територіях, російське військове командування зіштовхнулося із майже повною відсутністю необхідної мілітарної інфраструктури для тривалого перебування: як-то казарми, стайні, склади, приміщення штабів тощо. Це спричинило низку проблем і протиріч, які потрібно було вирішувати швидко й ефективно. Перспектива належного розміщення та утримання військ мала два шляхи подальшого розвитку: по-перше, розбудова необхідної кількості будівель військового призначення, що потребувало часу й коштів; по-друге, налагодження системи їх повного забезпечення шляхом покладання повинностей на місцеве населення. Потрібно зазначити, що обидва шляхи вирішення цих завдань, в розумінні командування, ніяким чином не мали стати причиною зниження загальної боєздатності чи готовності військ до бойових дій.

Об'єктом дослідження є військові формування Російської імперії на Правобережній Україні.

Предмет дослідження – специфіка квартирування російських військ у Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Мета дослідження – проаналізувати особливості квартирування російських військ у Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Проблема розташування частин російських збройних сил у регіоні упродовж згаданого періоду була і є предметом наукових досліджень українських і зарубіжних істориків, яка з часом набула достатньої наукової багатовекторності. Одним із таких напрямків стало питання розміщення військових підрозділів у населених пунктах регіону та подальший вплив цієї історичної реалії на стан і розвиток соціально-економічної ситуації у XIX ст.

Перші розвідки, що стосуються окремих питань базування військ, з’явилися наприкінці XIX – на початку XX ст. У них розглядалися соціально-побутові та історико-правові аспекти розквартирування військ у Російській імперії упродовж окресленого періоду. Проте, окремі дослідники пішли далі й постаралися у межах своїх студій висвітлити і загальний стан справ. Загалом ці роботи мають описовий характер, але містять значну кількість фактичного матеріалу. До таких розвідок відноситься праця П. Агап’єва, опублікована на сторінках журналу “Військовий збірник” [1, с. 408–426]. Більша частина цієї роботи присвячена історії квартирування військових частин у Росії в XVIII – на початку XIX ст. У тому ж напрямку працювали М. Ляпідевський та О. Редігер, які звертали увагу на стан казарменого будівництва в контексті проблеми вимушеного квартирування військ та обтяжливих повинностей населення [2, с. 151].

Заслужують на увагу окремі розвідки істориків радянсько-російського періоду 80–90-х рр. XX ст. (В. Неупокоев, С. Карпушенко, С. Волков, В. Лапан), у яких вбачається намагання об’єктивного дослідження стану мілітарного житлового фонду і загального побуту імператорської армії у різних регіонах імперії [3]. Серед сучасних українських науковців згаданою проблематикою займалися А. Філінюк та Н. Мацко [4], які фокусували увагу на дослідженні місць дислокації полків, їх стану та кількості, підрозділів та команд на усій території Правобережної України впродовж першої половини XIX ст.

Розташування російських регулярних військ на території Правобережжя мало одну важливу на той час складову воєнного буття – це періодичне перебазування батальйонів чи полків з одного місця на інше. Явище чи елемент підготовки, яке у тодішній військовій доктрині було настільки звичайним, поширеним і необхідним, що не може залишитися поза увагою нашого дослідження.

Насамперед варто з’ясувати причини таких переміщень військ та ступінь їх ефективності. Крім того, їх доцільно розділити на дві категорії: загальні (масові) та локальні (часткові). До перших належать ті, які стали результатом: по-перше, заходів, пов’язаних із посиленням боєздатності у зв’язку із загрозою війни із Францією 1806–1807 рр., російсько-турецької війни 1828–1829 рр., польського повстання 1830–1831 рр., початком кримської кампанії 1853–1855 рр. мобілізаційні заходи у 1870–1871 рр.; по-друге, наслідком загального переформування армійської піхоти, регулярної кавалерії і артилерії, які тривали упродовж 1807–1808 рр., 1833–1834 рр., 1862–1863 рр., із уведенням нових статутів і норм; по-третє, зосередження значної кількості військ на місцях царських оглядів, зокрема, у 1822–1823 рр. під Тульчином корпусів 2-ї армії, а у 1837 р. корпусу резервної кавалерії і зведеного кавалерійського корпусу разом із резервними і запасними військами, укомплектованими відпускними солдатами, біля міста Вознесенська Катеринославської губернії Ці частини прибували зі своїми обозами, усім тиловим господарством для належного облаштування табором на певний термін; по-четверте, передислокації піхотних корпусів із одного району розташування до іншого. Наприклад, 5-го піхотного корпусу напередодні походу до Угорщини 1848 р., з міста Єлизаветграду – центра військових поселень – на територію Подільської і Волинської губерній. Без урахування власного тилового транспорту, полкам корпусу було додатково потрібно 889 обивательських коней та 695 возів [5, с. 1].

Локальні переміщення відбувалися набагато частіше і мали більше причин для цього. Основною із них було переконане бачення командування в необхідності і користі періодичної передислокації окремих полків з метою відпрацювання швидкої готовності виступу у похід з усім тиловим господарством та порядку пересування стройових підрозділів та руху обозів. Зокрема, у кавалерії це вважалося необхідним для тренування вершників, коней, відпрацювання порядку руху ескадронів на марші, що входило у “систему військового виховання рухливості військ”. Відтак, на одному місті полк гусарів чи драгунів перебував біля двох років, а потім вирушав на “нові призначені квартири”. Зі спогадів колишнього солдата довідуємося, що “Ми завжди були готові до виступу в похід. Солдатський багаж перевозився на артільних конях. Тому переходи з одних квартир на інші були для нас не обтяжливими” [6, с. 54, 215].

Звичайною практикою у першій половині XIX ст. для військ 4-го і 5-го піхотних корпусів, розташованих на Правобережній Україні, стали ротації кожних три роки окремих частин у Царстві

Польському. Вважалося, що знаходження у "ворожому оточенні" мало тримати російські війська у постійній готовності та стимулювати вишкіл.

Для ефективної і раціональної передислокації військ з 1811 р. у військовому міністерстві, штабах армій, корпусів і дивізій користувалися спеціальною маршрутною картою європейської Росії на 31 аркуші. Крім природного ландшафту, особливі позначки мали місця ночівлі військ та відстані між ними, нанесена мережа шляхів, які поділялися на три розряди, позначено кількість населення у містах і селах. У 1851 р. карту модернізували із урахуваннями змін, що відбулися і вона була поширена в усіх цивільних губернських установах з метою координації зусиль із військовим керівництвом [7, с. 79–81].

У першій половині XIX ст. кожен із російських самодержців та його військово оточення мали своє бачення змісту й ролі військ на місцях дислокації. Якщо Катерина II доручила це питання розв'язати своїм фельдмаршалам і генералам, то наступні монархи самі вирішували, що робити військам у мирний час. Ці бачення часто носили суб'єктивний характер і не дотримувалися єдиної стратегічної концепції. Так, імператор Павло I, прихильник прусської військової доктрини, значну уваги приділяв кавалерії. З лютого 1797 р., згідно із його указом, перебування військ "на квартирах" передбачало передачу "полкових підйомих", тобто тяглових і обозних коней, на утримання місцевого населення, ще й з виплатою так званих "ремонтних грошей" [8, с. 349–350]. Казенні й поміщицькі селяни отримали право використовувати коней і гроші на власний розсуд, однак під контролем місцевого начальства, з умовою перевезення на них провіанту із магазинів до полків і утримання їх у належному стані. У Подільській губернії на 308710 осіб з одного гусарського і шести мушкетерських полків видано 1278 коней і 1917 карбованців (далі – крб.) відповідно; у Волинській – на 260050 мешканців з двох кірасирських і трьох мушкетерських видали 908 коней на суму 1362 крб.; і у колишній Брацлавській, та Київській губерніях на 521599 мешканців із одного гусарського, двох гренадерських полків, двох артилерійських батареї і понтонної роти видали 2682 коней та суму 9004,5 крб. [9, с. 15–19].

Із настанням літа кавалерійським полкам були потрібні місця для випасу коней. Військова комісія визначала "за вимогою полків для випасання стройових коней на пасовиськах та інших місцях... в інспекціях Українській, Дністровській і Київській" термін – упродовж двох місяців. У цей період елітним кірасирським полкам винаймалися луки для покосу сіна та гроші на його вивезення. Гусарські ж і драгунські коні мали випасатися на селянських луках і вигонах. Кавалеристи пригадували: "Наприкінці травня ескадрони з полкового збору розходяться на "траву". "Трава" – це кавалерійські канікули. Починаються вільні часи для коней і людей. І ті, і інші, протягом шести тижнів, а іноді цілих два місяці відпочивають від фронтової служби: не потрібно одягати ні зброї, ні мундирів, ні амуніції – тільки доглядай за конем і коси сіно. Коні в цей час розковані і не отримують овес, а їдять свіжу траву, яка необхідна для них в гігієнічному відношенні як кровоочисний засіб..." [10, с. 134].

Подекуди перебування у населеному пункті кавалерійської частини було справжнім лихом для його мешканців. З 1803 р. передбачалося опікування над військовими стайнями селянських громад власним коштом, "утримання та ремонт їх, тому що, вони звільняються від перебування коней у своїх обісцях". Набагато гіршою була ситуація, якщо таких стаєнь у селі не було. Тоді браві кавалеристи розташовували своїх коней у селянських стайнях та хлівах, а худоба господарів опинялася на вулиці. Іноді повітовому начальству вдавалося знаходити компроміси із військовими, залагоджувати протиріччя та нівелювати принципи розбіжності. Коли усіх все влаштувало, наступав спокій, а потім й симпатія: "Дворянство Вінницького повіту користувалося дружнім ставленням офіцерів Харківського драгунського полку і зразковою поведінкою нижніх чинів під час дворічного перебування". Коли полк виступав на нові квартири зібралось проводити майже усе дворянство на чолі з предводителем Якубовським [11, с. 3].

Олександр I через Міністерство внутрішніх справ наказав губернському начальству разом з шефами (командирами) полків віднайти можливості для побудови стаєнь там, де їх не було, в обов'язковому порядку: хоча б "з подвійного тину, сіна, солом'яних чи очеретяних дахів" до наступної зими [12, с. 496]. Крім цього, надалі законодавчо регламентовано, що має будуватися на кошти "міських і сільських обивателів", а саме: караульні будинки, будки і шлагбауми; конюшні для стройових коней; караульні хатки; "чулани для амуніції"; та полкові лазарети [13, с. 210–214]. Більше того, центральна влада намагалася залучити місцеве дворянство до утримання й доглядання за стайнями. Планувалося призначити за вибором дворянства доглядача із правом витрачання коштів на ремонт і утримання [14, с. 750–753].

Щодо квартирного постю у міського населення, то на початку XIX ст. вироблено низку правил і норм. Насамперед перебування на квартирах поділялися на зимове ("вінтер-квартири") та літнє ("кантонір-квартири"), за терміном на постійні (довготривалі) чи тимчасові (короткотривалі). У холодну пору року війська мали знаходитися в обладнаних і утеплених приміщеннях, а із

настанням тепла виводилися у польові табори чи біля населених пунктів. У такому разі кількість квартирантів безпосередньо залежала від майнового стану обивателя: чим більша будівля, тим більше розташовували солдатів. Генерали і старші офіцери мали право на декілька кімнат чи окремих будинки, зі стайнею і погребом, солдатів селили максимально щільно, як дозволяли розміри приміщень. На кожного рядового виділялося по 3 сажени (64 сантиметри ширини – примітка автора) спального місця. Крім того, при наявності, передбачалося облаштування на квартирах офіцерських і солдатських дружин і дітей, їх майна та худоби. У разі виступу частини у похід за ними зберігалося помешкання та виплачувалися квартирні гроші [15, с. 253–254].

Господар мав надавати дрова і свічки, а також відро, велику миску, лопати, сокиру та стіл зі стільцями. Так звані “ротні двори”, музиканти, барабанщики, флейтисти, швальні (швейні чи чоботарні майстерні – примітка автора) мали розташовуватися в окремих будинках. Там, де розташовувалися штаби, потрібно, за рахунок обивателів, забезпечити приміщення столами, стільцями, шафами та іншими меблями [16, арк. 7–14]. З початку XIX ст. в обов’язок населення усіх губернських і повітових міст входило постачання дров за рахунок міських коштів чи добровільних внесків [17, арк. 51–52].

Солдати-ветерани пригадували: “На квартирах стояти було добре: справжнім господарем був солдат, а не обиватель. Якщо на квартирі щось сталося: то іди одразу ж до ескадронного командира і кажи чисту правду, тоді щоб не трапилося – будеш правий, а якщо не прийшов і не доповів про інцидент, а господар поскаржиться командирю – тоді біда, покарають строго” [6, с. 55, 214].

“Сама краща стоянка для солдата – це один взвод в глухому селі. Начальство над ним – один вахмістр, і служба на багато легше. Прийде солдат на зимову квартиру, і поселиться в знайомого господаря, в якого він був і минулої зими, і позаминулої. Тут він своя людина... Чим можуть, тим годують, а квартирант допомагає по господарству, дрова порубає, води наносить – так й живуть хлоп з солдатом дружно... У вільний від служби час майструє чоботи чи по кравецькій справі, чи столярне виробляє, таким чином грошенята по трохи заробляє” [10, с. 71–72]. Командир 36-го егерського полку рапортував начальству: “Обивателі Чигиринського повіту Київської губернії, поміщики і казенні селяни, де розташований полк, за спокійне квартирування поводяться з нами не як з гостями, а як з друзями своїх сімей. Добровільно відмовилися взяти платню у червні за провіант, сіно і крупи, бажаючи спрямувати кошти 6027 руб. в артіельну солдатську касу” [18, с. 3].

Звільнялися від постою помешкання священиків усіх конфесій, медичні заклади, службові споруди поліції та місцевих гарнізонів. Місцева шляхта, запобігаючи прогнозованому свавіллю військових, представники місцевої влади заздалегідь писали рапорти губернаторам із проханням “звільнити їх будинки від солдат на підставі Височайших привілеїв і Жалуваних грамот” [19, арк. 1]. Міщанам дозволялося відкуплятися від цієї повинності, згідно зі складеним квартирною комісією і затвердженого військовим губернатором табелем. Ще одним шляхом вирішення проблеми була ініціатива Олександра I до керівництва Міністерства внутрішніх справ щодо можливостей пільгових кредитів губернським магістратам на будівництво військових казарм. Зокрема, держава була готова надати у 1820 р. керівництву Києва 1,5 млн крб. під невисокі відсотки, терміном до 8 років [20, арк. 2].

Будівель, звичайно, не вистарчало, тому тривали справжні “паперові” баталії за кожен дім. Власники шукали об’єктивні причини уникнути такої повинності, а влада майже нічого не намагалася змінити. Так, вдова одного капітана писала: “Залишившись після смерті чоловіка з двома малолітніми дітьми, без засобів існування, прохаю звільнити дім від постою”. Київський військовий губернатор Княжнін відповідав: “Звільнити до отримання пенсії на чоловіка”. З труднощами задовольнили прохання економа Києво-Печерської лаври про звільнення господарських будівель від артилерійських обозів. Разом із тим, декому взагалі не потрібно було про таке турбуватися. Звільнялися від постою генерали, що проживали у Києві. Їх квартирна комісія вносила до списків “недоторканих”. При потребі чиновники комісії іноді самостійно подавали губернаторам рапорти про звільнення від квартирування місцевих обивателів за різними причинами: хвороби членів сімей, чиновники провідних установ, чини поліції і жандармів. Можна припустити, що така ініціатива часто мотивувалася корупційною складовою чи особистими зв’язками. На прохання і скарги селян і міщан у комісіях майже не звертали уваги. Найчастіше просили звільнити від постою “та інших тягарів, у зв’язку з занепадом власного господарства” та від незаконних самовільних поселень офіцерів у помешканнях обивателів. Чиновники виїжджали на місце і на власне бачення вирішували питання [21, арк. 3; 12–14, 24–27, 34, 54, 86].

Зі значними труднощами, після тривалої бюрократичної війни між військовими і губернським начальством, за фактом остаточної розбудови і налагодження занять в університеті Св. Володимира, його та інші навчальні заклади Києва, у 1839 р. вдалося звільнити від постійної

повинності. Фінансові втрати від несплати земського збору військовим склали 9980 крб. щороку, за що військова адміністрація вимагала компенсації у вигляді нових будівель [22, с. 431–433].

Іноді усі встановлені правила й норми квартирування не дотримувалися в силу неузгодженості планів і дій військового і цивільного губернського начальства. Тобто, виходячи із військової необхідності, командування армій планувало розташувати полки там, де для них не існувало необхідних умов, не повідомивши і не погодивши це із місцевим начальством. Так, М. Кутузов у жовтні 1807 р. доповідав військовому міністру С. В'язмітінову про невдало складені розташування військ, призначених до перебування у Київській губернії, а саме: деяким полкам призначено квартири там, де не було необхідних військових будівель (стайні, караульні, лазарети тощо); "в ті міста і повіти де облаштовані місця для кавалерійських полків прибули піхотні, і навпаки; там де має перебувати один ескадрон призначено три, а в інших містечках і селах де є стайні, нікого немає" [23, арк. 9–12].

Від неналежної діяльності штабів і квартир'єрів страждали солдати та населення й в наступні десятиріччя. Особливо при пересування значних мас військ. Рішення про облаштування штабу і квартир військових чиновників 2-го піхотного корпусу в Кременці на початку жовтня 1834 р. приймалося без врахування житлового фонду. Виявилось, що частина будинків не придатна для проживання напередодні зими. Причина полягала у тому, що власники помешкань втратили значну частину своїх прибутків після закриття Кременецького ліцею і відмовлялися їх ремонтувати. Прохання командира корпусу до київського генерал-губернатора В. Левашова нагадувало волянн про допомогу. Тільки після приведення у дію усієї бюрократичної вертикалі, місцевий поліцмейстер і квартирна комісія за казенні 550 крб. сріблом та кошти обивателів, розпочали ремонт. Також виявилось, що до цих пір мешканці міста не несли постійної повинності взагалі [24, арк. 1–2, 5–14]. У рапорті васьківського городничого до військового губернатора наприкінці жовтня 1830 р. йшлося про те, що: "За наказом Головнокомандуючого до міста прибув Олександрівський піхотний полк, який вимагає квартир і приміщень. Однак в місті стоїть другий полк – Пензенський піхотний, який займає усі квартири". Згідно із наказом генерал-квартирмейстера 1-ї армії, останній передислокували до Києва [25, арк. 1–1 зв, 4].

Поступове поширення і розгалуження на Правобережжі мережі корчм та шинків стало наслідком значної концентрації військовослужбовців у населених пунктах. Якщо військова частина була повністю укомплектованою і перебувала довго на постої, гондлярі прагнули поставити корчму якомога ближче до казарм чи стаєнь, при цьому порушуючи й ігноруючи, відведену законом відстань у 300 сажнів [26, с. 401]. З 1848 р. заборонялося облаштовувати такі заклади ближче ніж 150 сажнів від казарм, кадетських корпусів, батальйонів військових кантоністів та шпиталів. За словами військового міністра "...існування шинків поблизу, утруднює контроль за моральністю нижніх чинів..." [27, с. 591–592].

З іншого боку, втрачати свою постійну клієнтуру господарям теж не хотілося. Такий бізнес приносив непогані прибутки, хоча і був дещо небезпечним через торгівлю алкоголем і ментальність солдатів. Коли полк виступав у похід, то для власників шинків це була справжня трагедія, але коли він повертався – велике свято! Про це писали газети так: "Гайсинський купець 3-ї гільдії Ізраель Розінг, від радості з нагоди счасливого закінчення Компанії проти заколотників Венгрів, вгостив ... нижніх чинів Вознесенського Уланського полку, що повернувся з походу до міста Гайсина, по чарці горілки, по пів фунта м'яса, булці та кухлю пива кожному". За що отримав особисту подяку від Миколи I [28, с. 1]. Після цього він знову міг розраховувати на нових відвідувачів для своєї корчми, хизуючись увагою імператора як рекламою.

З точки зору шинкарів, якщо потенційним клієнтам забороняють і обмежують можливість відвідування, то потрібно бути максимально близько до них у будь-який спосіб та час. Влітку, коли війська знаходилися у таборах чи на зборах для оглядів, неподалік і навколо, виникали трактирчики зі всякою всячиною, необхідною у польових умовах, і звичайно із алкоголем. Починаючи із весни 1852 р., у таборах під Києвом, місцева влада й податкові органи з дозволу начальства почали обкладати податком та регламентувати їх торгівлю. Більше того, дозволялося на території табору шинкарям відкривати маркітантські столи для офіцерів, але для цього потрібно було виграти торги у губернських казенних палатах [29, с. 91–92].

На початок 30-х рр. XIX ст. поступово з'являється постійна військова інфраструктура, що вимагала належного догляду й утримання по лінії інженерного відомства. У губернських центрах забудовувалися "вільні від використання землі" для освоєння під нові військові будівлі. У Києві з весни 1827 р. тривала побудова цілого містечка: "...біля річки Либіді, по Малій Васильківській дорозі, не на далекій відстані від недавно побудованого ділового (ремісничого – примітка автора) двору і стаєнь, обрано Військовим міністерством місце для облаштування слободи майстрів Київського Арсеналу" [30, арк. 36–38]. Планувалося опанувати 11 десятин землі, за які київський магістрат отримував орендну платню у розмірі 4183 крб. 5 коп. щороку [31, арк. 2–9].

3 січня 1835 р. наказано не поселяти, і не дозволяти покидати підрозділам казарм без належного прийому здачі, згідно із інвентарними описами між місцевим комендантом та командиром частини. Такі заходи посилили відповідальність за збереження майна, що зумовило скорочення витрат на їх ремонт [32, с. 57]. Військові були зацікавлені у поселенні в якісні будівлі. Так, призначені зимові квартири у Сквирі й Махнівці Київській губернії лейб-гвардії уланському і кінно-егерському полкам, де до них розташовувалася 3-тя гусарська дивізія, спочатку оглядали спеціально призначені офіцери [33, арк. 1–1 зв., 4]. У лютому поточного року посилили відповідальність за дотриманням чистоти й порядку в казармах з метою запобігання розповсюдження хвороб серед солдатів та "збереженню самих казарм, на будівництво і утримання яких витрачаються досить значні кошти..." [34, с. 164].

Економічна неспроможність жителів частини міст і містечок Правобережної України утримувати військових власним коштом призводила до скарг і звернень до влади. "Міста Радомисля Міщанське Християнське і єврейська громади, а також громада євреїв містечка Чорнобиль звертається з проханням: зважаючи на бідне становище ми не в змозі сплачувати казенні податки, виконувати обтяжливий військовий постій і переходи військ, постійне квартирування полкового штаба і систематичне надання возів". Згідно із поданням городничого, вони просили хоча б зараховувати до податків отримані квитанції про постій і "зрівняти повинності між усіма мешканцями". Представник від громади міста Радомисля на початку 1830 р. писав: "Полегшіть хоч трохи військові повинності, особливо від лейб-гвардії Гренадерського полку. Господарство, торгівля і ремесла занепадають, мешканці на межі розорення" [35, арк. 1–2].

У місті Острозі Волинської губернії населення жило у таких злиднях, що солдатів Охотського егерського полку, який перебував там на караулах, за відсутністю коштів, місцева влада не змогла забезпечити дровами для приготування їжі та випікання хліба. Певний час нижчі чини змушені були витрачати власні "артільні гроші" на харчування, до тих пір, поки не надійшли додаткові кошти із губернських земських зборів [36, с. 698]. Єврейське товариство міста Ратно офіційно відмовилося сплачувати свічковий збір за 1846–1847 рр., нарікаючи на бідність. Ковельському земському суду наказали стягнути податок, а у разі не виплати, позбавити усіх прав [37, арк. 2–18]. Поміщик Київської губернії Казимир Мазаркевич писав губернатору: "Моє вотчинне містечко Махнівка розташоване поблизу двох губерній – Волинської і Подільської, і стоїть на перехресті партикулярних і казенних шляхів, і від цього страждає. Тому що безперервно, роками, має постій, переходи військ, супроводження арештантів, надання возів, постачання в'язниці соломи і свічок, ремонт доріг, гребель і мостів, доставка шуб для вартових та ліжок, матраців і халатів до шпиталю...". К. Мазаркевич намагався пояснити, що без власних прибутків від господарської діяльності мешканці просто не виживуть, його скарги до цивільного губернатора, губернського правління і міністра юстиції залишилися поза увагою, і тому просив придбати у нього до казни Махнівку, "бо має від неї лише збитки" [38, арк. 1–5]. Іноді військові втікали із таких депресивних населених пунктів, особливо елітні підрозділи, що звикли жити у комфортних умовах. Так, генерал Дотшомп повідомляв М. Кутузова "За наказом царя про дозвіл як умога зручніше розташовували полки Інспекції, я перемістив два ескадрони Глухівського кірасирського полку з Новомиргорода по навколишнім селам, через бідність мешканців" [39, арк. 3].

Прикладом гармонійного співіснування військових і місцевих мешканців у Києві на початку XIX ст. став Московський гренадерський полк, який, перебуваючи у місті біля десяти років (1798–1808 рр.), "доброю поведінкою заслужив вдячність мешканців" [40, арк. 15]. У Ямпільському повіті Подільської губернії у 1817–1818 рр. перебував Олонецький піхотний полк. Солдати і офіцери висловлювали щире подяку поміщикам і мешканцям за "дружне відношення". При виступі полку на нові квартири командир, полковник Краснокутський, отримав від повітового маршала Домановського разом з квитанцією, листа із позитивними відгуками [41, с. 2]. Аналогічну ситуацію можна було спостерігати у деяких віддалених від основних шляхів містечках. Згідно із рапортом земського справника містечка Ржищева, мешканці погодилися добровільно прийняти у себе Саратовський піхотний полк. Представники єврейського кагалу пообіцяли належним чином влаштувати штаб, лазарет, обози, похідну барабанну школу, гауптвахту, столярню зі шварнею. Усього 13 будівель. За наказом київського губернатора, із коштів казенної палати власникам за утримання виплатили 50–900 крб. щороку [42, арк. 1–8]. Такі випадки завжди ставилися у приклад і набували широкого розголосення. У 1842 р. подяку царя отримала 6-та легка кавалерійська дивізія "за тривале, багатолітнє перебування в Київській губернії набула визнання в населення і начальства" [43, с. 331–332].

На початку 50-х рр. XIX ст. існували два види постійної повинності населення: грошові збори або натуральна повинність. У разі відсутності казармених приміщень, місцеві квартирні комісії були зобов'язані винаймати для військ придатні будівлі зі всіма необхідними солдатам меблями й речами. Комплектування покладалося на Міністерство внутрішніх справ. Зберігалася процедура прийому і здачі, згідно з описом усіх речей і приміщення між військовим командуванням і владою.

Більше того, інвентарні відомості не були уніфікованими, а склалися із врахуванням перебування частин різних родів військ [44, с. 330–331]. Зміни у правилах і нормах диктували порядок взаємовідносин між чиновниками двох міністерств – внутрішніх справ і військового. Поступово створилося певне відомче бюрократичне протистояння, у якому військові наказували й нагадували що робити, а цивільні, не маючи ресурсів, не охоче виконували. Так, деякі батареї бригад (10-ї, 11-ї і 12-ї) 4-ї артилерійської дивізії, розташовані у правобережних губерніях, не мали необхідних будівель. Військовий міністр у зверненні нагадував київському генерал-губернатору "Завжди порохові погребі і сараї для артилерійських гармат відводилися в місцях квартирування Армії від Цивільного відомства чи будувалися за рахунок земських зборів. Нещодавно Цивільне відомство відмовило у презентуванні таких приміщень, за їх відсутністю". Тому, ще з 1846 р. за наказом царя, кожній такій батареї видавалося 57 крб. 15 коп. на рік для облаштування необхідних погребів і сараїв. Зазвичай, гармаші на ці кошти винаймали потрібні приміщення у поміщиків та міщан, тому що земські будівлі були не придатними для використання [45, с. 1–2].

Отже, напередодні Кримської війни більша частина регулярних військ Російської імперії, які перебували на теренах Правобережної України, продовжували квартирувати переважно в будівлях місцевого населення. Тільки відносно незначна кількість полків і батальйонів розташовувалася у обладнаних казармах, зазвичай, у губернських й повітових містах. У першій половині XIX ст. самодержавство не зуміло остаточно вирішити питання належного розміщення військ у обладнаних для цього приміщеннях, не була облаштована необхідна господарська інфраструктура та уніфікована система забезпечення. Весь тягар утримання російської військової присутності на Правобережній Україні ліг на плечі місцевого населення, що вплинуло на економічну складову та соціальну сферу.

Список використаних джерел

1. Агапьев П. Квартирное расположение русской армии / П. Агапьев // Военный сборник. – 1896. – № 4. – С. 408–426.
2. Ляпидевский Н. История казарменного помещения войск в России / Н. Ляпидевский // Инженерный журнал. – 1881. – № 4. – С. 304–350; 1882. – № 2. – С. 151; Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы / А. Ф. Редигер. – СПб., 1900. – 319 с.
3. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX вв. / В. И. Неупокоев. – М., 1987. – 286 с.; Карпущенко С. В. Как оберегали армию // Быт русской армии XVIII – начала XX века / С. В. Карпущенко. – М., 1999. – 366 с.; Волков С. В. Русский офицерский корпус / С. В. Волков. – М., 1993. – 440 с.; Лапан В. В. Постоянная повинность в России / В. В. Лапан // "Английская набережная, 4". Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. – СПб., 2000. – С. 147.
4. Філінюк А. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.; Мацко Н. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.): дис. канд. істор. наук 07.00.01 / Н. Мацко. – Тернопіль, 2012. – 331 с.
5. Ведомость о числе подвод и лошадей потребных для войск 5-го пехотного корпуса при следовании из Елизаветграда в свои квартиры с показанием по какому пути, для каких частей и сколько нужно заготовить подвод // Подольские Губернские Ведомости. – 29 августа 1848 г. – К. – № 35. – С. 1.
6. Годунов В. История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка. 1708–1908 / В. Годунов, А. Королев. – Либава, 1908. – 101 с.
7. Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 2. – Т. XXVII. – Отд. 1. – № 25952. – СПб., 1853. – 801 с.
8. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXIV. – № 17829. – СПб., 1830. – 869 с.
9. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. – Отд. 1. – К № 17829. – СПб., 1830. – 156 с.
10. Крестовский В. В. Очерки кавалерийской жизни / В. В. Крестовский. – С-Петербург. 1892. – 406 с.
11. Изъявление благодарности // Русский инвалид. – 16 ноября 1818 г. – № 267. – С. 3.
12. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXVII. – № 20656. – СПб., 1830. – 1122 с.
13. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – № 21209. – СПб., 1830. – 1328 с.
14. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXX. – № 25422. – СПб., 1830. – 1404 с.
15. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXIX. – Отд. 1. – № 28024. – СПб., 1855. – 910 с.
16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 66, спр. 429, арк. 7–14.
17. Держархів міста Києва, ф. 1, оп. 2 а, спр. 30, арк. 51–52.
18. Патриотическое приношение // Русский инвалид. – 1 октября 1818 г. – № 227. – С. 3.
19. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 79, арк. 1.
20. Державний архів міста Києва, ф. 1, оп. 2а, спр. 243, арк. 2.
21. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 824, арк. 3, 12–14, 24–27, 34, 54, 86.
22. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XIV. – Отд. 1. – № 12332. – СПб., 1840. – 1185 с.
23. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. 26, оп. 152, д. 405, л. 9–12.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 66, спр. 429, арк. 1–2; 5–14.
25. Там само, ф. 533, оп. 5, спр. 533, арк. 1–1 зв; 4.
26. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXX. – № 25114. – СПб., 1830. – 1404 с.
27. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXIII. – Отд. 1. – № 22598. – СПб., 1849. – 664 с.
28. О похвальном поступке Гайсинского купца Розинга // Подольские Губернские Ведомости. – 29 июня 1850 г. – К № 15-му. –

С. 1. 29. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXVI. – Отд. 2. – № 25714. – СПб., 1852. – 213 с. 30. ДАК. ф. 1, оп. 2, спр. 1310, арк. 36–38. 31. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2646, арк. 2–9. 32. ПСЗ. Собр. 2. – Т. X. – Отд. 1. – № 7773. – СПб., 1836. – 918 с. 33. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 365, арк. 1–1зв; 4. 34. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. X. – Отд. 1. – № 7891. – СПб., 1836. – 918 с. 35. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 26, арк. 1–2. 36. ПСЗ. Собр. 2. – Т. XXV. – Отд. 1. – № 24409. – СПб., 1851. – 762 с. 37. Держархів Волинської обл., ф. 229, спр. 218, арк. 2–18. 38. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 368, арк. 1–5. 39. Там само. оп. 1, спр. 281, арк. 3. 40. РГВИА, ф. 9190, оп. 165, Св. 53, д. 2, л. 15. 41. Изъявление благодарности // Русский инвалид. – 11 августа 1818 г. – № 175. – С. 2. 42. ЦДІАК України, ф. 553, оп. 5, спр. 1241, арк. 1–8. 43. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XVII. – Отд. 1. – № 15556. – СПб., 1843. – 915 с. 44. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXVI. – Отд. 1. – № 25165. – СПб., 1852. – 752 с. 45. ЦДІАК України, ф. 422, оп. 81, спр. 292, арк. 1–2.

Анатолій Скрипник

ОСОБЕННОСТИ КВАРТИРОВАНИЯ РОССИЙСКИХ ВОЙСК НА ТЕРРИТОРИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье рассмотрены основные принципы расположения подразделений вооруженных сил Российской империи на территории юго-западных губерний в первой половине XIX в. Освещены правила и принципы размещения воинских частей различных родов войск и связанные с этим проблемы и противоречия в отношениях с населением края. Выявлено положительные и отрицательные влияния российского военного присутствия на экономическое и социальное состояние и дальнейшее развитие социума региона.

Ключевые слова: армия, квартирование, взаимоотношения, администрация, население.

Anatoly Skrypnyk

FEATURES OF THE HOSTING RUSSIAN TROOPS ON THE TERRITORY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

The article considers the main principles of the arrangement of the divisions of the armed forces of the Russian Empire in the South-Western provinces in the first half of the nineteenth century. Illuminated rules and principles of military units of various arms and related problems and contradictions in the relations with the population of the region. Found a positive and negative impact of the Russian military presence on the economic and social status and further development of society in the region.

Key words: army, billeting, relations, administration, population.

УДК 94(477.4)''177/183''

Ігор Фицик

ОСВІТА ЯК ПРОЯВ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ШЛЯХТИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У XVIII ст. Річ Посполита потрапила у сферу геополітичного впливу Росії. Російський вплив і втручання у внутрішні справи сусідньої держави особливо посилювалися після 1768 р., що закінчилося участю імперії Романових у трьох поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.). Нові суспільно-політичні умови, у яких опинилася шляхта Правобережної України, поступово вплинули і на таку сферу, як освіта. Саме тому у першій половині XIX ст. боротьба за деполонізацію освіти у трьох губерніях Правобережної України велася російською владою із особливою впертістю й послідовністю. Це здійснювалося під патріотичними гаслами зміцнення держави, влада спекулювала почуттям громадянського обов'язку й формувала громадську думку, що ініціатива у закритті шкіл, заборона польської мови йшла від поляків. Проте, варто відзначити, що фактично до 1830 р., ці спроби були малоефективними та носили локальний характер. Польські школи функціонували, і щоб якимось чином компенсувати відсутність навчальних закладів, вирішено проводити русифікацію освіти шляхом створення російських шкіл у повітових центрах.

Ключові слова: шляхта, Правобережна Україна, Російська імперія, Кременецький ліцей, освіта.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що в сучасній українській науці відсутні комплексні дослідження, які розкривають питання самореалізації шляхти Правобережної України в галузі освіти.